

ADATOK AZ ÖREG-BAKONY TÁJTÖRTÉNETÉHEZ

SALÁTA Dénes

Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet
2100 Gödöllő, Páter K. u. 1., e-mail: dimitrij.blackwing@gmail.com

Kulcsszavak: Bakony, tájtörténet, erdei állattartás, erdőhasználat

Összefoglalás: Hajdani határhasználatunk és az egykori táj a mainál jóval színesebb és diverzebb volt. Egy adott terület tájtörténetének kutatása során tárulnak fel előttünk azok a folyamatok, hatások, amelyek eredményeként a mai állapot létrejött. Nincs ez másképpen a Kárpát-medencét egykor borító kiterjedt, zárt erdőségekkel sem. Az élőhely-átalakítás során jelentős mértékben visszaszorultak az erdők, megváltozott használatuk, így habitusuk is. Hazánk egyik legnagyobb zárt erdőtömbje a Bakony, amelynek kiterjedése jelentős mértékben csökkent az elmúlt 500–1000 évben és amelynek mező- és erdőgazdálkodási hagyományai lassan eltűnnek a termelés intenzívvé, illetve belterjessé válásával. Az Öreg- vagy Magas-Bakony hagyományai hűen reprezentálják az egykori Bakony szokásait. A makkoltatás, az erdők legeltetése, a fák lombjának felhasználása takarmányozásra, vagy akár az erdei avar gyűjtése mindennapos volt még a XIX. századi állattartásban is. Az egyes, a fára, mint nyers- és fűtőanyagra épülő iparágakról pedig a vizsgált terület földrajzi helynévi anyaga tanúskodik.

Bevezetés

Egykori erdő- és határhasználatunk jóval színesebb volt, mint azt legtöbbször gondolnánk. Az erdő- és mezőgazdálkodás intenzívvé, belterjessé válásával azonban egyre több részlete merült feledésbe hajdani gazdálkodásunknak, amelyet már csak leírásokból, történeti forrásokból és olykor az idős emberek elbeszéléseiből rekonstruálhatunk.

Egy szántó, legelő, erdő nem csupán talaj, növények és állatok összessége, hiszen történetük van. Maga a táj is események idősoros következménye, így vizsgálata elengedhetetlen a történeti vonatkozások legalább érintőleges kutatása nélkül. A Kárpát-medencét egykor fás növényzet szempontjából alapvetően 3 növényzeti típus borította. Ezek a (zömükben) fátlan területek, az erdőssztyepek és a zárt erdőségek voltak (BARTHA 2003). A megtelepedő népek először a fátlan és az erdőssztyepp területeket vették birtokba, hiszen ezek az élőhelyek feleltek meg leginkább a nomadizáló, nagyállattartó életmódjuknak. A népesség növekedésével azonban egyre több és több művelhető földre volt szükség, így elengedhetlenné vált a zárt erdőségek meghódítása és átalakítása. Ennek a tevékenységnek a mozzanatai, emlékei maradtak fenn a hagyományos erdő-, legelő- és mezőgazdálkodásban. Szemléletes példaként a fás legelők és legelőerdők hozhatóak fel, amelyek egy letűnt gazdálkodási rendszer utolsó tanúi, vagy akár a legelőtisztítás is, amelynek egyes mozzanataiban az irtásgazdálkodás utolsó gyakorlati emlékei maradtak fenn.

Maga az élőhely-átalakítás a mai napig is folyamatban van, hiszen állandóan változtatjuk környezetünket, azonban a múlt és a jelen ismeretében sokkal pontosabb következtetések vonhatóak le a jövőt illetően. Elengedhetetlen az egyes területek tájtörténeti kutatása, továbbá nem szabad hagyni feledésbe merülni az egykor a Balaton szélétében a Rábától egészen a Drávaig terjedő „Bakonyerdő” (RÓMER 1860) népi erdő- és mezőgazdálkodási múltját. Az Öreg-Bakony táj- és erdőhasználat-történeti kutatásának egyik legfőbb szorgalmazója BREUER LÁSZLÓ volt, aki több kutató- és értékfeltáró programot szervezett

a területen (KISZEL és MALATINSZKY 2007). Ezen célokat szem előtt tartva, jelen cikk útján szeretnénk bepillantást nyújtani kisebb részben a Bakony, nagyobb részben pedig egy konkrétan lehatárolt terület, az Öreg-Bakony tájtörténetének egyes mozzanataiba.

Anyag és módszer

A vizsgált terület táji besorolás alapján a Dunántúli-középhegység nagytáj Bakony középtájában található Északi- vagy Öreg-Bakony megnevezéssel és magába foglalja a Bakonyi Kismedencék kistáját, amelytől nem tárgyalható külön. Az említett 2 kistáj összesen 36 települést, illetve külterületi településrészt foglal magában, ezzel a középtáj 34,3%-át fedi le, reprezentálva ezáltal a Bakonyt és annak gazdálkodási hagyományait (MAROSI és SOMOGYI 1990).

Különböző tudományterületek szakirodalmi adatainak szisztematikus feldolgozása alapján kutattam a hagyományos bakonyi erdőhasznosítást; erdei állattartás, erdei mellékhaszonvételek, fás legelők és legelőerdők kialakulását, fejlődését és hanyatlását. Az Eredmények fejezet jelentős része ennek megfelelően a szerteágazó, különböző formákban és kiadványokban megjelent adatok, közlések tömör, monografikus összefoglalása, táj-ökológiai megközelítéssel és megőrzésközpontú szemlélettel elemezve az alapvetően néprajzi, történeti földrajzi, agrár- és erdőgazdálkodás-történeti jellegű forrásmunkákat. Így jelen fejezetben az egyes tudományterületekről felhasznált szakirodalmi források tömör bemutatására szorítkozom.

A hagyományos népi erdőgazdálkodás, így a területhasználatok rekonstruálása csupán irodalmi forrásokból és a helyi lakosság idősebb tagjainak elmondásaiból volt lehetséges. Az irodalom felkutatása és feldolgozása az elmúlt 4 évben folyamatos volt, és még nem ért véget, ezért a kutatás nem tekinthető lezártnak, azonban az összegyűlt információk mennyisége és a téma feltárásának alapossága – legalábbis a szűkebb vizsgálati terület tekintetében – lehetővé teszi következtetések levonását. Az irodalom beszerzése számos helyről, így a Szent István Egyetem Központi Könyvtárából, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Könyvtárából, a Nyugat-magyarországi Egyetem Könyvtárából, a Veszprém Megyei Levéltárból, a Veszprém Megyei Levéltár Könyvtárából, az Edelényi Városi Könyvtárból, a Fonyódi Városi Könyvtárból és a Magyar Elektronikus Könyvtárból történt. További információkkal a HM Hadtörténeti Múzeum és Térképtárából beszerzett katonai felmérések térképlapjai szolgáltak.

A vizsgálati területet magába foglaló Bakonyról FÉNYES (1847) és RÓMER (1860) leírásai szolgálnak információkkal, míg növényzetének átalakulása, az erdők ritkításának, pusztulásának mértéke WALLNER (1942) publikációiból követhető nyomon. A hajdani, erdőkkel kapcsolatos tevékenységek, az erdők használata, „élése” és az irtásgazdálkodás megismerése HEGYI (1978) és TAKÁCS (1976, 1980) munkái alapján vált lehetségessé, mindazonáltal a szűkebb környezet egykori erdőgazdálkodása is nyomon követhető. A MAGYAR ERDÉSZETI OKLEVÉLTÁR (1896) és az ERDÉSZETTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK írásainak, továbbá OROSZI (1995, 2005) és PETERCSÁK (1992, 2003) e témát feldolgozó irodalmainak felhasználásával még részletesebbé váltak az erdők használatával kapcsolatos ismeretek. Az Öreg-Bakony, illetve az egyes települések gazdálkodásának, egykori állattartásának, erdő- és mezőgazdálkodási hagyományainak körülményeivel kapcsolatban HEGYI (1978), VAJKAJ (1959) és MÉSZÁROS (é.n.) munkái adnak további támpontokat és részletes adatokat.

Az irodalmi források feldolgozása alapján körvonalazódott kép a Veszprém Megyei Levéltár iratanyagainak felhasználásával került szűkítésre. A levéltári kutatások folyamán szisztematikusan vizsgáltam át az iratokat, melyek egy részéről fényképes dokumentációt is készítettem. Az 1800-as évektől megőrzött iratok alapján, a fennmaradt anyagok hiányossága ellenére is részletesen rekonstruálhatóak a vidékkel kapcsolatos egykori gazdálkodási hagyományok.

Mivel a terület egy része egészen az 1900-as évek közepéig Szentgál településhez tartozott, ezért VAIKAI (1959) szentgáli, továbbá HUDI (1998) pénzesgyőri monográfiájának felhasználásával került sor egyes részletek megállapítására, annak ellenére, hogy Szentgál nem tartozik az Öreg-Bakony települései közé. Igaz, hogy Szentgál fejlődése eltér a térség többi településétől (hiszen már a korai időktől fogva királyi kiváltságokkal rendelkező nemesi vadászok lakták), továbbá az idők folyamán nem néptelenedett el teljesen, azonban erdőgazdálkodásának emlékei szinte páratlan részletességgel maradtak fenn. A kép további finomítása érdekében a VESZPRÉM MEGYEI LEVÉLTÁR számos dokumentumát használtam fel, amelyek közül a XXI. 103. 306/1. Hudi János és tsai. véderdejének rendszeres gazdasági üzemtervét emelném ki jelen témában.

Mivel egyes területhasználatokat még 30 évvel ezelőtt is alkalmaztak, ezért az idősebb lakosok megkérdezésén alapuló információszerzést, így az interjúmódszeres adatgyűjtést is alkalmaztam. A diktafonnal rögzített, majd feldolgozott interjúkból fény derült a területhasználatok részleteire.

Eredmények és megvitatásuk

A honfoglalást követően a letelepült közösségek szabadon használhatták a közös tulajdonukat képező erdőket. A közös használatból először a királyi erdőbirtokok váltak ki, és megalakultak a történelmi nagy erdőispánságok. Az erdőispánságok nagy kiterjedésű zárt erdőterületek voltak, melyeket önálló közigazgatással rendelkező királyi uradalmakká szerveztek az Árpád-korban. Egyes ispánságok később vármegyévé alakultak, míg mások földesúri kézbe kerülésük következtében beolvadtak a szomszédos vármegyékbe. Így történt a vizsgálati területet magába foglaló, egykori Bakonyi erdőispánsággal is.

Az erdők, így a Bakony erdeinek fő haszonvétele az Árpád-kortól kezdve az élelem-szerzés, így a vadászat volt. Az ezt követő időszak fő jellemzője az erdők fájának rendszertelen kitermelése volt. A faigény felerősödésének kiváltó okai az üvegyártás, bányászat, kohászat és egyéb, a fára, mint alapanyagra épülő iparágak fellendülése volt, így a fő haszonvétele hangsúlyra került, a vadászat persze még mindig jelentős szereppel bírt, azonban a legeltetés, a makkoltatás és egyéb haszonvételek mellett háttérbe szorult.

Az erdőt és annak fáját már a honfoglalást követően, Szent István idején is védték, ennek legalapvetőbb bizonyítékai a XI. századtól fennmaradt településnevekben szereplő „ardó” szótövek, melyek az erdőóvó kifejezésből keletkeztek összevonással, például a döbrönte Ardó földrajzi név (HEGYI 1978). Az erdőóvók vigyázták az erdők rendjét, egészségét, ők végezték azok fenntartását is – emellett „kitűnő rangot foglaltak el” az udvari tisztek rangsorában (PESTY 1880). Főként a Bakonyban, ahol minden potenciálisan megfelelő területet feltörtek és szántóföldi művelésbe vontak az idők folyamán, volt szükség a munkájukra. Figyelembe véve a környezeti adottságokat és a gazdálkodási

hagyományokat, az egykori hatalmas állatlétszámot csak legeltetés útján lehetett fenntartani, ezért takarmánybázis gyanánt az erdők és azok egyéb haszonvételei kerültek előtérbe. Általános gyakorlat volt például, hogy a fák lombját is etették az állatokkal, melyre az egyik legkiválóbb a kőrisfajok (*Fraxinus* spp.) lombja volt – feltételezésünk szerint ezért olyan gyakori a helyrajzi történeti nevekben a *kőris* előtag.

A többé-kevésbé zárt erdőségeket legeltetésre, makkoltatásra, alom- és lombtakarmányszedésre használták a hagyományos állattartási rendszerben, azonban a könnyen termővé alakítható területek felosztása után a földéhség az erdők meghódítására készítette a lakosságot. Az olykor sűrű, áthatolhatatlan erdőből nehéz munka árán lehetett művelésre alkalmas földet kialakítani, amely folyamatnak első lépése a terület kijelölése, ún. foglalása volt, amit maga az irtás követett. Az irtásmunkának több típusa ismert, melyek eltérőek voltak mind a földrajzi elhelyezkedés, mind a megtelepedett lakosság gazdálkodási hagyományainak függvényében. Egyik, talán legegyszerűbb, azonban legveszélyesebb módszer is egyben az égetés, ami már a korai időktől tilalmazott tevékenység volt az ország területén. Egyedül az erdei munkások apróbb tüzeinek gyújtása volt kivétel és a legelőkön nem kívánatos cserjékre és mérgező növényekre korlátozódott ez a tevékenység (HEGYI 1978). Az erdők irtása, illetve a legelőerdők és fás legelők kialakítása során sokszor megesett, hogy először lelegeltették a területet, hasznosítva a hajtásokat, leveleket. A legeltetés végeztével, a már megkínzott erdőt jelentős munka árán alakították mezőgazdasági termelés számára használható területté. Az irtás igencsak emberpróbáló, nehéz munka volt, amelyet gyakorta úgy szorgalmaztak, hogy az irtásra vállalkozóké lett a tuskó és a megtisztított föld egy-három évi termése. Utána felesben művelték a földet tovább a földesúrral (PETERCSÁK 1992).

A fák eltávolítása jelentette az egyik problémás feladatot, hiszen értéket képviseltek a tuskés, szűrős bokrokkal szemben, amelyeket ugyancsak nagy nehézségek árán, szó szerint „tüzzel, vassal” lehetett irtani és még legeltetni is, így sokszor elbokrosodott, elvadult határrészek tisztításával nyertek művelésre alkalmas területeket (MÉSZÁROS é.n.). A fák kitermelésének a Dunántúlon feltételezhetően három alapvető módja volt. Első, hogy a fát levágták, ledöntötték, azonban a gyökérzet benne maradt a földben, amit később vagy eltávolítottak (a munka nehézségéből adódóan csak szükséges esetben), vagy benne hagytak a földben. Második, hogy a fa törzsének levágása nélkül gyökereit kiásták, körülásták, majd kidöntés közben magával a fával emeltették ki a gyökérzetet a köré ásott gödörből, ez az ún. irtásos döntés. Harmadik az aszalás, erdészeti terminus alapján gyűrűzés, mely során a hánscot körben átvágták, és így szárították ki a fákat, melyekkel később könnyebb volt bänni. Megemlítendő, hogy a nagyon nehezen eltávolítható gyökérzetű fákat olykor a legarchaikusabb módon, csupán csonkolták, majd a csonkok közötti területet művelték. Volt egy „enyhébb” változata is az aszalásnak, illetve helyenként „kerítésnek”. Ezt akkor alkalmazták, amikor nem akarták, hogy nyoma maradjon a tevékenységnek, vagy már ne legyen orvosolható a következmény. Ezt a beavatkozást úgy végezték, hogy kövel vagy a fejsze fokával összeroncsolták, azaz körbeütögették a fa kérgén keresztül a hánscot, mégpedig amikor a fa „lében” volt, tehát megindult benne a nedvkeringés. A kérdéses, általában vita tárgyát képező vagy valakinek útban lévő fán nem voltak külsérelmi nyomok, csupán elkezdett visszavonhatatlanul száradni (TAKÁCS 1976, 1980). Ebből is látható az erdőt élő emberek végtelen tudása a természet, az erdő, a fák és egyéb növények dolgait illetően. A fák kiaszalásának, az irtásgazdálkodás egykori tevékenységének nyomai fellelhetőek az aszó-, aszal-, irtvány- és csonkás helynevekben (TAKÁCS i.m.).

A területek megtisztítása során a legelő állatállomány is hathatós segítséget jelentett, főként igaz ez a kiskérődzőkre, hiszen az olykor gyér aljnövényzettel szemben a friss leveles hajtások kiváló takarmánynak számítottak. A térség erdeire jellemző fafajok a bükk kivételével tuskóról kiválóan sarjadnak, így azok kivágás után remek takarmányt jelentettek. Az erdő felújításában is fontos szerepe volt a haszonállatoknak, azonban fiatalosban, illetve újuló szakaszban lévő erdőben szigorúan tilos volt legeltetni, legfőképp kecskét és sertést (TAGÁNYI 1896). A magyarság állattartási és legeltetési szokásaiból eredően inkább szarvasmarha, sertés és juh tartása volt jellemző, így az igazán nagy pusztítás a szláv eredetű kecsketartó népek által lakott vidékeken, valamint a kultúrák ütközőzónáiban volt megfigyelhető.

Az állattartásban mindig is hatalmas jelentősége volt az erdőnek és az erdő jelentette táplálékbázisnak főként az ország azon vidékein, ahol alacsony volt a nyílt gyepek területek aránya, így a Bakonyban is. Az erdei legeltetés jelentőségét mutatja, hogy a Börzsönyben az erdei legeltetés betiltása miatt megszűnt a juhtenyésztés (PETERCSÁK 1992). Az erdők legeltetését már korán szabályozták, főként az egyes állatfajok válogatás nélküli legelési szokásai és a legeltetést végző személyzet rongálásai miatt (OROSZI 1995, 2005). A legelő állatok előszeretettel fogyasztják a friss rügyes-leveles hajtásokat, így a magoncokat, csemetéket is. Magoncok és hajtások pedig legfőképpen a legeltetéstől eltiltott fiatalosokban, felújuló szakaszban lévő erdőkben vannak, így számos alkalommal fordult elő visszaélés és rongálás. A friss hajtások másik lelőhelye a fák koronájának magasabb részeiben van, amit a pásztornépek előszeretettel vagdaltak óriási mennyiségben, hogy hamarabb jóllakassák a jószágot. Az említettekben is jól látható az erdei legeltetés jelentősége, azonban VIGA (1986) kutatásai szerint a kelet-bükki falvakban a XIX. sz. második felében nem kisebb jelentősége volt az erdei kaszálóknak (PETERCSÁK i.m.), továbbá megemlítenők hazánk más területei is, ahol a tájtörténeti vizsgálatok szerint egészen a közelmúltig nagy jelentősége volt a hagyományos területhasználatoknak (MALATINSZKY és PENKSZA 2004) és gyepek élőhelyeknek (CENTERI et al. 2007). Az erdei fűtermés mennyisége és minősége alulmarad a réti fűtermésétől, hiszen 1 kh erdei legelő 2-4 q fűtermést adott, ami jobb esetben 1 q réti fű takarmányértékének felelt meg (BARTHA 2003), így könnyen elképzelhető, hogy az olykor óriásira felduzzasztott állatállományok mekkora károkat okozhattak az erdőkben.

Elterjedt gyakorlat volt, főként az inséges időkben a fák lombjának takarmányozásra való felhasználása. A takarmányozásra legalkalmasabb fafajok: kőrisek, hársak, kecskefűz, juharok, rezgő nyár, fehér akác és eperfák. Az említetteken túl leginkább a tölgyek és a gyertyán voltak alkalmasak a lombtakarmány előállítására. Az ujjnyinál nem vastagabb gallyakat lenyesték a korona 1/3-áig – lehetőség szerint június hónapban –, majd kitergették, kévékbe kötötték és megszáritották. A megfonnyadt lombozatú hajtásokat a szénához hasonlóan módon szekérre rakták és csűrökben tárolták be, olykor azonban kazlakban száritották (FÖLDES 1895). A jószágok így különösebb baj nélkül vészelhették át a telet szűkösebb időkben is. A lombtakarmány szedése minden esetben károsította a fát, így tilalmazott tevékenység volt a korai időktől kezdve, csupán nagy szükség esetén engedélyezték, például 1863-ban, amely év különösen aszályos volt. Régi tapasztalat szerint 125 kg ág nélküli lombtakarmány 100 kg közepes minőségű réti szénával egyenértékű (BARTHA 2003).

Az erdőre, mint takarmánybázisra alapozott állattartásban legnagyobb jelentősége a makk etetésének, a makkoltatásnak volt. A makkos erdők igencsak jelentős értéket

képviseltek már WERBŐCZY idejében is, hiszen a Tripartitum tanúsága szerint 50 márkára becsülték akkoriban a makkoltatásra alkalmas erdőket (PALÁDI-KOVÁCS 2001). Ezek voltak a legértékesebb erdők az idős, épületfát adó bárdos erdők mellett. Általánosan ismert, hogy a sertéseket makkoltatták, azonban a juhtartásban is nagy jelentősége volt az erdei takarmányoknak és főként a bükk- és tölgymakknak. 1 kh bükkös makktermése 2–4 q, míg ugyanakkora tölgyesé 3–5 q makk volt, így a hizlaláshoz sertésenként 4–5 kh erdő makktermése szükségeltetett (BARTHA 2003), amely adat megdőbbsé, ha összevetjük a FÉNYES (1847) által említett évenkénti 150 ezer db sertéssel. A vizsgált területen gazdálkodó szentgáliak legősibb foglalkozása a vadászat mellett az erdei állattartás volt. A környező erdők és a makkos erdők értékét bizonyítja a Werbőczytól kölcsönzött példán túl, hogy a szentgáliak még 1842-ben is több száz forintért adták bérbe a bükköseik makktermését (HUDI 1998).

A vizsgált területre jellemző és állattartáshoz kapcsolódó további mellékhaszonvétel az erdei alomszedés volt, amelynek gyakorlása a lombnyeséshez hasonlóan jelentős károkat okozott a térség erdeiben is. Az alomszedés alkalmával az erdők alját borító növényzetet és avart almozási célokra összegereblyézték és elhordták, megszüntetve ezzel az erdők talajának táp- és szervesanyag-utánpótlását. Az alomszedés a térség erdeiben gyakran tiltott tevékenység volt, ahogyan az Hudi János és tsai. véderdejének rendszeres gazdasági üzemtervében is olvasható (VEMLE). Meg kell továbbá említeni, hogy az erdőkben, illetve azok talajában nem csak a lombnyesés és alomszedés okozott kárt, hanem a túl magas állatlétszám általi túrási és taposási károkozás is jelentős szerepet játszott egykori erdeink leromlásában.

A hagyományos állattartásban az erdei legeltetésen kívül jelentős szerep jutott több, mára letűnt, majdhogynem feledésbe merült területhasználati módnak. Ilyenek voltak a legelőerdők és fás legelők, amelyek igen elterjedtek és jellemzőek voltak. A vizsgált terület fás legelői közül az Olaszfalu határában lévővel VARGA (2008), a Pénzesgyőr és Hárskút között található kb. 160 hektáros legelővel pedig MALATINSZKY et al. (2004), KENÉZ et al. (2006), KENÉZ (2008), SZABÓ (2008) foglalkozott részletesen.

Tulajdonképpen fátlan legelőről a XIX. század közepéig nem is beszélhetünk a térségben (HEGYI 1978). Az említett területeket legeltetésre alkalmas, cserje- és gyommentes állapotban meg is kellett tartani, így tavasszal a legelőt birtokoló falu vagy falvak gyermekeivel és fiataljaival távolították el a területről a szűrés cserjéket, valamint a nem kívánatos magoncokat (ún. legelőtisztítás, „legelőpuculás”), adatgyűjtésünk során ezt özv. LIEBISCH KATALIN és PACHER KÁROLY is megerősítette. Hazánk egyes tájain ez a szegődő (fogadott, alkalmazásba vett) juhászok feladata volt még a XIX. században is (GALGÓCZI 1884). A közös legelők tulajdonosai pedig, mint az a pénzesgyőri példán keresztül is jól látszik, különösebb díjazás nélkül közösen tartoztak végezni a „gyom és tövis” irtását (PETERCSÁK 2003), mint az PACHER beszámolójából is kiderült, miszerint „...ezek a paraszt emberek fel voltak erre készülve, ez volt a dögük nekik minden tavasszal. Az a legelő az övék volt, az ő állatjuk ment, azok kipucútták a legelőt...” (PACHER ex verb.). Az adatközlők a legelőtisztítás szerszámaiként legfőképp az irtókapát, sarlót és a tüskevágókat jelölték meg (LIEBISCH ex verb.). A legelőtisztítás pedig nem más, mint irtásgazdálkodásunk utolsó gyakorlati emléke, hiszen a nem kívánatos növények eltávolítása során a legarchaikusabb módszereket és eszközöket használták.

A fára mint nyers- és fűtőanyagra alapozott iparágak is jelentős terhet jelentettek az erdőkre nézve. Igaz, hogy a háziipar is jelentős volt a térségben, hiszen például a

pénzeskútiak vagy a bakonybéliek mindig is ügyes fafaragók hírében álltak, azonban e helyen csak a mész- és szénégetésre, a hamuzsírkészítésre és az üvegyártásra térnek ki.

A mészre mind az iparban, mind a mindennapi életben szükség volt, olyannyira, hogy a mészégetőktől még a kiégetés után visszamaradt mészport is megvásárolták, főként a szegényebb emberek, akiknek nem tellett a meszesek által árult mészre. A mészégetés megkezdése előtt a kevésbé tehetős ember kiment a kemencéhez és megegyezett a mészégetővel egy üveg bor, vagy pálinka ellenében, hogy ne adja másnak a mészport. A bakonyi mészégetésről részletesen számol be HEGYI (1978), hűen bemutatva a bakonyi ember életét. A helyben kitermelt, kifejtett, esetleg gyűjtött mészkövet a meszet égettető vállalkozó, vagy az uradalom saját költségén szállíttatta a mészkemencéhez. A kemence égésterének nagy részét a földbe süllyesztették, falát tufával vagy vályoggal rakták ki. Egy égetés alkalmával 200–400 q mészkövet használtak fel. A nagyobb köveket körkörös kupola alakban felhalmozták, míg a kisebb kövekkel a nagyobb kövek közötti hézagokat töltötték ki. A kemencét 3–4 napig fűtötték belülről fával, amelyre legalkalmasabb a kocsánytalan tölgy, a bükk és a cser méteres hasábjai voltak. Egy mázsa égetett mész előállításához közel két mázsa mészkövet és nagyjából 1,3 m³ fát használtak fel. A kemencében legalább 900 °C hőmérsékletre volt szükség ahhoz, hogy a mész kiégjen, így érthető a jelentős faigény (HEGYI 1978).

Szinte a Bakony egész területén jellemző volt a szénégetés, ami a mészégetés mellett háztartási és ipari alapanyagot állított elő az erdők fájából. Az Öreg-Bakony egész területén is folyt az említett ipar, amelyet például a Szentgál határában fennmaradt „Szénégető” dűlőnév támaszt alá. A környéken kitermelt bükkfát boksákba rakták lehetőség szerint sík területen, különösen a már szénégetésre előzőleg használt részeken. A kijelölt kör kerületének akkorának kellett lennie, mint az égetésre szánt fa métereinek száma (általában kb. 10 m átmérőjű kör). A kúp rakása a bika (ágas végű, kb. 2,5 m hosszú faág) leszúráásával kezdődött, amely köré egymástól 15 cm távolságra 4–6 db, egyenként 60–120 cm-es karót raktak. Az így kialakított sátrat előbb száraz gallyakkal, majd kifelé haladva hasábfával rakták körbe, és elérve a kúp szélét újra vékonyabb fa került a kúpba. A nagyobb kúpokhoz 10–12 kocsi fát használtak fel. Az ilyen nagyobb boksákban, amelyekben fűtéshez használt szén készült, el lehetett széníteni akár a karvastagságú hasábokat is, azonban finom szénhez, például lőporhoz, csupán vékony gallyakat szénítettek. A kúpot végül föld és avar keverékével (jobb esetben az előző égetés porával keverve) befedték, majd a bika kihúzása után egy lapátnyi parázs beleborításával begyűjtötték. A bodorodó füst jelezte a gallyak begyulladását, ami után hasábfával vagy faszénnel töltötték ki a gyújtójáratot. Az égés 6–7 napig is eltartott egy 20 m³-es kúp esetén, amely idő alatt folyamatosan figyelni, vigyázni kellett a kúpot. A kúp oldalát egyengették, szükség esetén újra befedték, majd fokozatosan lefelé haladva szellőzőnyílásokat alakítottak ki rajta, hogy végighaladjon rajta a szénülési folyamat. Miután a kúp összeomlott és kellőképpen kihűlt, szétbontották, külön kupacokba rakták és eladták a szénkereskedőknek (VAJKAJ 1959).

A területen kialakult ősi mesterségek közül talán a leginkább hamuzsírkészítés volt a számottevő. A hamuzsír legfontosabb alkotója a kálium-karbonát, amit hagyományosan a fa hamujának kilúgozásával nyertek, erre utal a név is, mert a hamuzsír lúgos kémhatása miatt a bőrt síkossá teszi. A kinyert lúgot elsősorban üvegyártásra, vászonfehérítésre, bőrcserzéshez és salétromfőzéshez használták. A magyar hamuzsír bekerülése a nemzetközi kereskedelembe igen korán, már a XIV. században megtörtént (MÉSZÁROS é.n.). Ipari mértékben a hamuzsirt a XVIII. század közepétől a XIX. század elejéig készítették

hagyományos módon, amihez nagy mennyiségű fahamura volt szükség, így alig néhány évtized elegendő volt ahhoz, hogy négymillió katasztrális holdnyi erdő pusztulását eredményezze. 1756-ban 41 kemence 6000 mázsá hamusírt gyártott Veszprém megyében (ECKHART 1922), 1864-ben 36865 mázsányi volt csupán az export hamusírból, ami annak köszönhető, hogy megnőtt a kereslet Nyugat-Európában, ahol már kiirtották az erdőket, Magyarországon ellenben jelentős erdőterületek voltak még, a faárak pedig elenyészően alacsonyak voltak. Tovább rontotta a helyzetet a magyar hamusír kiváló minősége, így az angol üvegipar, valamint a cseh üveg- és textilipar korlátlan mennyiségben képes volt felvenni a terméket. Azt tartották akkoriban, hogy az angol üveg a magyar hamusírnak köszönheti átlátszó tisztaságát, egyébiránt a nagy tisztaságú üvegek készítéséhez még ma is használnak hamusírt (MÉSZÁROS é.n.). Az oroszországi és amerikai hamusír, valamint a mesterségesen előállított szóda elterjedésével a lúgyártás ezen módja visszasüllyedt a kiegészítő iparágak szintjére.

A bakonyi hagyományok szerint a hamusír készítésének 4 alapvető fázisa volt, úgy mint a hamu előállítása, a hamu kilúgozása, a lúg elpárologtatása és a nyers hamusír kiégetése, azaz kalcinálása (MÉSZÁROS é.n.). Legegyszerűbben úgy nyerték a hamut, hogy odvas fába izzó taplót tettek és megvárták, amíg belülről kiég – ez nem volt a legszerencsésebb módszer, mert akár az egész erdő is lángba borulhatott szárazság idején, esőzésekor pedig kiázhatott a hamu, nem beszélve arról, hogy egy természetes fából ily módon csupán egy zsáknyi hamu nyerhető. A biztonságosabb módszer lényege abban állt, hogy egy vermet kibéleltek kövekkel (huta) és fölötte hamvasztották a fát úgy, hogy a hamuja a gödörbe hulljon. A hutáknál dolgozók nagy részét a hamuégetők alkották, akik a jobbágyok és nincstelének soraiból kerültek ki, így munkásban sosem volt hiány, a vizsgált területen is a szegényebb betelepülők munkája volt a hamusírfőzés (VAJKAJ 1959). A széles levelű lombos fákból, és főként a fiatal egyedek nyers lombjából, kérgéből, fiatal hajtásaiból és ágaiból nyerhető a legtöbb hamusír. Az égésnek lassan kellett végbemennie, hogy magas legyen a hamu káliumtartalma, ezért az elégetendő fát vízzel locsolták. A hamu kinyerése és összegyűjtése után következett a második fázis: „a hamut kilúgozzák, a lúgot elpárologtatják és a visszamaradó barna sómasszát kemencékben, régebben kisüstökben kiégetik (kalcinálják), mely eljárás mellett a tisztátlanító organikus alkotórészek kiégnek” (ECKHART 1922).

A hamusírfőző telepek működtetéséhez hatalmas mennyiségű fára volt szükség. „Bükkfát véve alapul: 1000 egység fából 1,45 egység hamusírt lehetett előállítani, fenyőfánál az 1000 egység fából pedig csak 0,45 egység hamusírt tudott előállítani az üzem” (ECKHART i.m.). Ezek a számok is alátámasztják a már fentebb vázolt erdőpusztulás okait, de ettől függetlenül a hamusírgyártás hagyománya régi időkben gyökerezik, és elválaszthatatlanul hozzátartozott a Bakony emberének életéhez. A hamusírégetés fennmaradt történelmi bizonyítékai közé tartozik az Akliből Pénzesgyőrbe vezető út jobb oldalán található Hamuházi-dűlő. A hamuház, melynek nevét rögzíti a fent említett helynév, 1782-ben már működött a leírások tanúsága alapján (HUDI 1998). Amennyiben sorra vesszük a környéken előállított meszet, szenet és hamusírt, kirajzolódik előttünk egy újabb iparág, az üvegyártás, amelynek nagy gazdasági jelentősége volt a vizsgált terület történetében.

Az üveget, melyet a magyarság már a honfoglalás idején is ismert, üveghutákban készítették. Az üvegyártás a középkortól kezdve egyre jelentősebb, így a huták

száma a XVII. században jelentősen megnövekedett – ebben az időben került be az üveg a paraszti háztartásba. Az üveget a helyszínen található homokból, mészkőből és hamuzsírból olvasztással állították elő és fémoxidokkal színezték eleinte véletlenszerűen, majd később tudatosan. Üveget csak ott lehetett előállítani, ahol megfelelő homok volt, ugyanúgy, ahogy meszet is csak ott lehet égetni, ahol megfelelő a mészkő, azonban ez az üvegyártásra és a homokra fokozottan igaz. A környék leghíresebb hutája a Som-hegyen volt, amelynek termékeit családi ereklyeként őrizték nemzedékről nemzedékre. A régi helynevekben fellelhető „huta” vagy „hütte” szavak bizonyítják ennek a régi mesterségnek a térségben betöltött jelentős szerepét. Ilyen helynév Óbánya is, amely a régi üveghutát, mint ipartelep jelöli az I. katonai felmérésen. Működése 1791-ben szűnt meg a környező erdők kiirtásának következtében, így új hutát létesítettek Újbánya (Nova Huta) néven Pénzeskútpuszta határában. Az új hutában évente több tízezer üvegtárgyat (poharakat, palackokat, ablaküvegeket és gyógyszeres fiolákat) állítottak elő, így érthető, hogy a XIX. században a lakosságot a majorsági zsellérek és uradalmi cselédek kívül leginkább üveghutai munkások alkották (HUDI 1998). Újbánya üvegfüvői azután a század első negyedében átköltöztek Somhegyre, amelyen akkor már működött a híres somhegyi huta amelyben 1859-ig folytatták a termelést (WALLNER 1942).

A leírtakból is látható, hogy a múlt gazdálkodási formái korántsem nevezhetők egyszerűnek és ezzel felejtésre ítélandónek. Ezen sokszínűség eltűnt a modern gazdálkodásból, amely szükségszerűsége a technikai és technológiai fejlődésnek, azonban a diverzitás (agro-, illetve agrobio-diverzitás) csökkenésével együtt ezek a gazdaságtörténeti emlékek el fognak tűnni.

Köszönetnyilvánítás

Mindenek előtt köszönetemet szeretném kifejezni Dr. Lábadi Károlynak és Dr. Malatinszky Ákosnak végtelen türelmükért, segítségükért és támogatásukért. Köszönettel tartozom Dr. Oroszi Sándornak útmutatásáért és nélkülözhetetlen segítségéért, továbbá Kenéz Árpádnak és Szabó Máténak, akik igaz barátaim és kiváló munkatársaim, valamint Varga Annának, aki a fás legelők és legelőerdők ügyének előmozdításában kiemelkedő szerepet tölt be. Külön köszönet illeti a Pangea Kulturális és Környezetvédelmi Egyesületet, amiért segítette munkámat, Liebisch Katalin és Pacher Károly adatközlőimet, amiért idejüket rám áldozva osztották meg velem emlékeiket.

Irodalom

- BARTHA D. 2003: Történelmi erdőhasználatok Magyarországon. Magyar Tudomány. 2003. évf./12 szám.: 90–102.
- CENTERI CS., MALATINSZKY Á., VONA M., BODNÁR Á., PENKSZA K. 2007: State and sustainability of grasslands and their soils established in the Atlantic-Montane zone of Hungary. Cereal Research Communications 35: 309–312.
- ECKHART F. 1922: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest.
- FÉNYES E. 1847: Magyarország leírása. Pesten.
- FÖLDES J. 1895: A legelő-erdők. A legeltetés kérdése Magyarországon, s annak megoldása erdőgazdasági úton. Budapest.
- GALGÓCZI K. 1884: Mezei gazda népszerű vezérkönyve a mostani viszonyokhoz alkalmazva. 5. kiadás. Budapest.
- HEGYI I. 1978: A népi erdőkielés történeti formái (Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben). Akadémia Kiadó, Budapest.
- HUDI J. 1998: Pénzesgyőr: Egy bakonyi község múltja és jelene. Veszprém.

- KENÉZ Á. 2008: Természetvédelmi célú gyephasznosítási terv a Pénzesgyőr–Hárskúti hagyásfás legelő élőhely védelmére. Diplomadolgozat, Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő.
- KENÉZ Á., SALÁTA D., SZABÓ M. 2006: A pénzesgyőr-hárskúti hagyásfás legelő tájtörténeti, botanikai és környezetgazdálkodási viszonyainak feltárása. TDK dolgozat, Gödöllő.
- KISZEL V., MALATINSZKY Á. 2007: Breuer László (Sumi) (1965–2006) szakmai életútja. Tájökológiai Lapok 5: 1–4.
- MALATINSZKY Á., BARCZI A., PENKSZA K. 2004: Tájértékelési és tájvédelmi terepgyakorlat vizsgálati eredményei a pénzesgyőr-hárskúti hagyásfás legelőn (Magas-Bakony). I. Magyar Tájökológiai Konferencia Tanulmánykötete, Szirák. p. 64.
- MALATINSZKY Á., PENKSZA K. 2004: Traditional sustainable land use towards preserving botanical values in the Putnok Hills (South Gömör, Hungary). *Ekológia (Bratislava)* 23: 205–212.
- MAROSI S., SOMOGYI S. (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- MÉSZÁROS GY.: Hamuzsír készítésének története hazánkban különös tekintettel a Bakonyra. Kézirat. Országos Erdészeti Egyesület könyvtára, Kéziratok. 103 p.
- OROSZI S. 1995: Emlékezés a székely közösségek erdőire. *Erdészettörténeti Közlemények* 17: 1–171
- OROSZI S. 2005: Az erdélyi Mezőség fásítása és egyéb közérdekű erdőtelepítések kérdése. *Erdészettörténeti Közlemények* 67: 90–99.
- PALÁDI-KOVÁCS A. 2001: Magyar Néprajz. II. kötet. Budapest.
- PESTY F. 1880: Az eltűnt régi vármegyék I-II. Reprint, az Állami Könyvterjesztő Vállalat és a Könyvértékesítő Vállalat közös kiadása. Budapest. I.
- PETERCSÁK T. 1992: Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század). *Studia Folkloristica et ethnographica* 30. Debrecen.
- PETERCSÁK T. 2003: Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XX. század). *Studia Agriensia* 23. Eger.
- RÓMER F. 1860: A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat. Nyomatott Sauervein Gézánál Győrött.
- SZABÓ M. 2008: A pénzesgyőr-hárskúti hagyásfás legelő botanikai feltárása. Diplomadolgozat, Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő. 55 p.
- TAGÁNYI K. 1896: Magyar erdészeti oklevéltár. I–III. Budapest.
- TAKÁCS L. 1976: Egy irtásfalu földművelése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TAKÁCS L. 1980: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VAJKAI A. 1959: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VARGA A. 2008: Fáslegelők és legelőerdők egykori és mai vegetációdinamikája. *Kitaibelia* 13: 195.
- VIGA GY. 1986: Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Borsodi kismonográfiák 23. Miskolc.
- WALLNER E. 1942: A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században. *Földrajzi Közlemények* 70(1). In OROSZI S. (szerk.) 2006 Bakonyi erdők, bakonyi évszázadok, válogatás kétszáz év írásából. Veszprém. pp. 65–69.
- VEML (Veszprém Megyei Levéltár): XXI. 103. 306/1. Hudi János és tsai. véderdejének rendszeres gazdasági üzemterve.

Adatközlők:

LIEBISCH ex verb.: Liebisch Katalin, 80 éves pénzesgyőri lakos

PACHER ex verb.: Pacher Károly, 70 éves pénzesgyőri lakos

FACTS TO THE LANDSCAPE HISTORY OF THE ÖREG-BAKONY MOUNTAINS

D. SALÁTA

Szent István University, Institute of Environmental and Landscape Management
H-2100 Gödöllő, Páter K. u. 1., Hungary, e-mail: dimitrij.blackwing@gmail.com

Keywords: Bakony Mts., landscape history, livestock keeping in forests, forest use

Long-ago land use and the landscape itself in Hungary had been much more colourful and diverse than today. Processes and effects resulting in current state of landscapes are explored during landscape history studies of a certain area. This is definitely true for the once extended, closed forests covering the Carpathian Basin. These forests have been significantly reduced during alteration of habitats and their use and view have been changed. One of the biggest forested areas in Hungary is the Bakony Mts., but its coverage has decreased significantly during the past 500-1000 years and its traditional agriculture and forestry are slowly disappearing as production becomes intensive. Traditions of the Öreg-Bakony (the central and highest part of the Bakony Mts.) represent one-time customs of the past Bakony Mts. well. Pigs eating acorn and other livestock grazing in the forests, use of tree foliage as fodder or collecting dead fallen leaves were everyday practices even in the 19th century. Industries based on wood as raw material or fuel are witnessed by geographical names of the area.